

lehetséges. Ezek álmok, de ma már még szoktuk valósítani álmainkat.

Az író: a műhely tapasztalatait bocsátja közre, a pedagógus: egy élet bölcsességét.

MEZSI JÓZSEF

ILLYÉS GYULA: FEKETE—FEHÉR

(Szépirodalmi, 1968)

Minden alkotói termékenység valahogy már eleve tiszteletre méltó és lefegyverzően rokonszenves. S még inkább az, ha az elvégzett munka mennyiségéhez, s a hozzá feltehetően szükséges idegi-fizikai erőfeszítéshez a szellemi teljesítmény kiemelkedő rangja is párosul. Ilyen példamutató és eleven sugárzású alkotói termékenység jellemzi most, az utóbbi évek folyamatában Illyés Gyulát. Friss versek és újonnan születő prózai írások gyors szaporaságának lehetünk tanúi még akkor is, ha ezt a termékenységet nem is az új művek számával, s nem is az egymás után érkező kötetek követési gyorsaságával mérjük.

Igaz persze, hogy Illyés jelenlegi alkotói periódusában a születő művek bősége is jelez és mutat valamit. Önmagára talált lendületet és sodróan siető szárnyalást. Hiszen még csak három esztendeje, hogy 1965-ben a *Dőlt vitorla* vaskosan terjedelmes kötetét kézbe kaptuk. S a múlt évben egyszerre két verseskönyvvel is jelentkezett: a somogyjádiaknak készült költői oratóriumával, *Az éden elvesztése* című sok tételes költeményével (amelyet Déry Tibor *Szembenézni* című — Illyésnek polemikusan felelgető — jelenetével együtt jelentetett meg a Magvető) és a Borsos Miklós kifejezőben illusztrálta, a Szépirodalmi Kiadó ízlésesen gondozta *Fekete—fehér* című lírai kötetét. De ebben az összefüggésben az 1967-ben megjelent, a mához leginkább elérkező *Poharaim* című versgyűjteményről sem szabad megfeledkeznünk. Még akkor sem, ha a gyűjtemény csupán a *Dőlt vitorla* verseiig foglalta egységbe lírai életművét. De éppen mert „szerzői” válogatásával arányokat is mutatott: az újabb termés helyét, hangsúlyát az életműben, a *Poharaim* tájol és eligazít. Folyamatosságában világosan jelzi az utolsó másfél évtizedben megérlelődött átalakulást, fordulatot Illyés Gyula költészetében.

Mert az említett termékenység is ennek a fordulatnak része és mutatója. S természetesen nem is a bőség, hanem a *sűrűség* szerint. A versek számát méricskélni amúgyis értelmetlen dolog — a költő

változása, metamorfózis csak finomabb műszerekkel mérhető. Versei mélységében inkább, s indulata tágasságával vagy erejével. És azzal az energiával, amit a rajta kívül lélegző világ mozgásaiból, feszültségeiből, felszín alatti áramlásaiból lírai dallammá és gondolattá összegyűjt. Illyésnél is ilyenféle — az új lírai termékenységében tükröződő és azt egyben magyarázó — átalakulás, metamorfózis ment végbe, amelynek kezdetei még visszanyúlhatnak a *Kézfogsók* és az *Új versek* idejére, konkrét eredményei viszont a *Dőlt vitorla* és különösen a *Fekete—fehér* verseiben észlelhetők és tudatosíthatók.

Mi is történt? — Előre meg kell mondanunk, hogy nem gyökeres fordulat, nem abszolút változás. A költői pálya eddigi ívének szerves folytatását érzékelhetjük, azonban jelentős minőségi átrendeződéssel. Illyés Gyula megmaradt most is tárgyias költőnek, pontosabban szólva a valóság, az élet közvetlen közelségét is kifejező lírikusnak, ahogy ezt már a korábbi évtizedekben nála tapasztaltuk és elfogadtuk. De valamiképpen megnőtt, felfokozódott verseiben a direkt, a „meztelen” gondolat jelenléte. S ebből következően a költőben erősebb lett a törekvés arra, hogy ne csak megjelenítsen és — akár statikus, akár dinamikus — érzelmi állapotot közvetítsen, hanem lírikus módjára értelmezzen is. Hogy a jelenségek gondolati „holdudvarát” is körbejárja vagy legalábbis kérdőjelezve, félmondatos merengésekkel kitapogassa. Mindezt talán jól érzékelteti egy „elemi” és apró példa, az *Esti csoda* című négy soros lírai „széljegyzet”:

Sövény fölött holdtól ragyog
elhullámzó kasza.

Ámulok: nem én ballagok
vele haza.

A látvány, a tárgyias kép itt csak villanásnyi: elmarad a korábban gyakran szokásos hosszabb és részletező leírás. Hiszen élmény és gondolat találkozásában e versecskében annak a motívumnak elcsendesült variációja szólal meg, amely még az első felfedezés szenvedélyével a közismert *Nem menekülhetsz* létrehozója volt. S ha ott, a harmincas évek költeményében még a megjelenített látványhoz, élményhez szinte allegorikus áttételességgel kapcsolódott a gondolat, az ars poeticaként hirdetett költői felismerés —, itt az *Esti csoda*ban közvetlen sóhajként simul bele a villanásnyi képbe. Tárgyias kép és elvont gondolat így szervezesebb, egyneműbb fogantatásra vall, s talán ezért is meg a szükségszerűség végett is nagyobb vagy inkább bonyolultabb „mélységek”, részben elhallgatott mondandók hírhozója.

De az első — a változás külső burkát megvilágító — példán tovább lépve észre kell vennünk azt is, hogy az új kötetben igen gyakran maga a pusztá gondolat — s persze mindaz, ami érzésekben önkéntele-

nül is velejár — lesz Illyésnél a költemény tárgya. S ezt megint egy rövid „elemi” példa szemlélteti a legfrappánsabban, a *Marok* című költői aforizma:

Minden gyökér
végül
ököl.

Amíg egy fze él,
nem enged jogaiból,
küzd markosan a fa.

A szél
szitkaira
ott válaszol.

E néhány soros lírai jegyzetben mindjárt az első versmondat kép és gondolat közvetlen és eleven szimbiózisának terméke. S hasonló szerves egymásba illeszkedés jellemzi a következő két versmondatot is. Nincs: elmarad a külön leírás, a gyökér, majd a fa tárgyiasan konkrét képe. Korábbi lírai gyakorlatában csak késleltetve vetítette rá a látványra a — verset ösztönző, költőnek, olvasónak is fontos — gondolatot. Itt viszont minden tárgyi értelemben előhívott képhez — amelyek szinte már elvontan általánosak és csupaszkok (gyökér, fa, szél) — rögtön egy-egy a rejtettebb jelentés szuggerálta kép vagy képzet csatlakozik (ököl, nem enged jogaiból, markosan, szitkaira ott válaszol). A valóság tárgyi elemei és a vers szövegén messze túlnövő jelentés különös egyensúlya jön létre így, ami végülis a mondandó közelebbi meg nem határozottsága — akár többértelműsége — miatt a jelentés, a gondolat túlsúlyát eredményezi. S így a vers már nem tárgyias áttetsző, de nem is szárazon bölcselkedő. Az érzéki konkrétságban mögöttes, illetve teljesebb jelentést hordozó. Viszont mégsem szimbolista vagy jelképes áttételekkel kifejező líraiság található itt, hanem olyanféle költői gyakorlat, amely leginkább József Attila vagy más módon Radnóti Miklós képet és jelentést közvetlenül összeötvöző poéziséhez hasonlítható.

A lírai ötvözésnek és építkezésnek ez a kicsiben tetten ért és elemezni próbált példája egyben az egész kötet szervezetének is jellemző mikroszkopikus lelete és szelete. Mert e példának használt versike gyakran módosuló és többnyire összetettebb, bonyolultabb szerkezetű variációival van tele a *Fekete—fehér* című kötet. Általában ez a lírai alapállás, költői szemlélet és technika jellemzi különféle változatokban, illetve megsokszorozódva a most is bőséggel közreadott ún. prózaverseket (különösen *A tél hatalma*, a *Közelítő fagy*, *A nagy maddr míg dtrepül*, az *Árvák*, a *Sikeres erőfeszítés* címűeket s a „Repülön”

ciklus *Nemtők* címen összefoglalt „prózaí” betéteit), vagy a nagyobb kompozíció keretében megvalósuló meditatív költeményeket (*Bajba kerülni, Futtató öregség, Ady estéje, Vár a vizen, Hatalmas, nagy korszak . . . s a költők* stb.) és a mozaikos elemekből már-már ciklusos szerkezetben fölépülő hosszabb, „nagy” verseket (*Hunyadi keze, Dítirambus a nőkhöz, Repülőn, Teremteni*). Nem véletlen tehát, s mai törekvéseinek tudatos koncepciójára vall, hogy új kötetében most maga Illyés is a modern gondolati költészet, s ezen belül a saját gyakorlatának aforizmatikus körülírásával, meghatározásával próbálkozik. A könyve borítóján elhelyezett miniatűr elmélkedésben írja: „A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcelet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolatokkal, újakkal s régiekkel; az ebből fakadó — versbe foglalható — élmény, ez a gondolati líra. Hasonmásaképp a szerelmi vagy a tájleíró versnek.”

Pontos és — talán túlzott szerénykedésével együtt is — jellemző meghatározás. Mert azt eldönteni, hogy mennyiben régi és mennyiben új a költő versében — s most éppen az általunk analizált poéta legfrisebb költeményeiben — jelentkező gondolat, az nehéz és nem is mindig eredményes megoldásra vezető feladat. Mert az bizonyos például, hogy az a fajta racionalizmus, amellyel Illyés régebben és most is a világot szemléli, tudomásul veszi, bogozgatja és lírai módon kifejezi, nem új gondolkodási mód vagy gondolati rendszer. Hány korábbi nemzedék gondolkodóinak és alkotóinak volt már tulajdona, s költőnk is már évtizedek óta „használja”, tudatosan él vele. Mégis a *Teremteni* című ciklus szinte zenei motívumokként egymásba kapcsolódó mozaikjaiban valamilyen friss vérátömlesztéstől ifjodva éled újjá ez a „jó öreg” racionalizmus. Nem a szemlélet alaptételeiben, hanem a feltárt, felvillantott egyéni összefüggésekben jelenti magát az eddig így még nem volt, tehát új gondolat.

Illyés szerint a teremteni, makacsul alkotni vágyó költő ekként áll szemben a világgal: „Megragadni akár egy rejtvényt: / egy háló nyitó fonálát, / abból, amit a munka súg, / s aztán a bolygók szövevényét”. S a tételt valamivel később egy oktávval még magasabbra hangszereli: „Szembe állni, kitapogatni / mint bírkózó a bírkózót. / Megvívni, igen, a halállal, / a fürtelemmel. / Kimenteni, bemocskolódva, / egy tisztaságot. / A rendet, a nekem valót.” Bárhol közelítsük azután e ciklus mozaikjait, mindenütt megfigyelhető az új összefüggésekkel szélesítő gondolati erőfeszítés. S így a tágító, az új réseket kereső és betöltő gondolat gesztusaiból mozaikról mozaikra nő egyre teljesebb horizont a *Teremteni* versfüzére fölé. Ekként érkezhetsz el a költő az alkotó emberi tartás valamiféle evilági halhatatlanságának — nem szemlélődő, nem félrehúzódo, de mindennapos jelentésű — ígéretéhez:

Elvégezni egy munkát
kedvünkre, egészségesen;
igen, akár egy jó szeretkezést.

Arcon simogatni szinte érte.

Úgy hagyni ott,
úgy nézni hátra nem is egyszer
a kielégítetten heverőre:
vagyonom őrzi;
megfoganva, a jövődömet;
értelmét, tán örökre, annak,
hogy erre jártam

halandóként is multhatatlan.

S réginek és újnak hasonlóan különös szintézise jön létre az öreg-séggel, a halállal farkasszemet néző költő lírai vallomásaiban. Több kötetéből tudjuk, hogy Illyés már jó ideje küzd az öregség s a mögötte leselkedő halál árnyaival. Érthető, általános emberi érzés-állapot. De líraivá nála nem önmagában ez az élethelyzet, de még csak nem is a kísérő érzelmek válnak, hanem az előbbi kettővel együtt a személyes megpróbáltatáson felszíkázó gondolat. A helyzetet és érzést értelmező költői magatartás. Mint *Futtató öregség* című versében is, amelyben nemcsak a „nagy öregek” példáit, de önmagát is faggatja, hogy miért is „menekül el önnön magából” az ember „bízva, társai közé, ha érzi sorsa-háza döntét”? Micsoda — erővel és belső fölényvel — felvillanó „őszike”-hangulat. Mintha a kapcsos könyv késői utódjának, mai unokájának ismétlő-megújuló gesztusa lenne. De mégis mennyire más mindez, mint az Arany János-i zsörtölődő sértettség és oldódó elmerengés, költészethez menekülés és bölcs resignáció. Illyés új verseiben nem a hangulat, nem a fegyelmezett fájdalom dominál. Inkább a perlekedés a fölismeret helyzettel s küzdés a kikerülhetetlen tényekkel. Mintha csak annyit akarna, hogy természetes módon és végig szellemi frissességgel, alkotó módon lehessen „öreg”. Ezért is méri az ész normáihoz, a kinyújtózó gondolat sugallataihoz mindazt, amit megélnie kell vagy amivel fölismerő és érzékelő, világot vallató ösztönei szembesítik.

Ekként vált Illyés újabb verseiben meghatározó motívummá a lírai értelmezés. Persze nem okoskodás vagy bölcselkedés formájában, hanem a vers tárgyával mindig érzéki-érzelmi kapcsolatban maradva: s így inkább átvilágítva, a gondolati magaslat felfénylő szféráiba emelve azt. A nők mindennapi életének mozaik-sorát egymáshoz illesztő közvetlen képei nyomán ekképpen érlelődik egyetemes alkotássá a *Ditirambus a nőköz* című költemény. Mert a részleteken túl-

emelkedve egy nagy gondolati felismerés ívét bontja ki a költő. S így magával a világtörténelemmel szembesít. A világtörténelem asszonyi lényegével, amelyről mindmáig oly keveset tudunk. Hiszen a nők magát az életet jelentik az emberiség mindennapjaiban: a csendes munkát és a teremő békét. Az asszonyok műve az eddig láthatatlan, az eddig csendben elhallgatott világtörténelem, létünk szelídebb és étellel teltebb fele.

A kötet verseinek lendülete, pátosza azonban nem csupán az arányaiban megnövekedett gondolati elem pusztja és nyers jelenlétéből fakad. Sokkal inkább abból, hogy Illyés a világot nem nyugalmában, nem lekerekített és kiegyensúlyozott pillanatnyi fázisaiban érzékeli és értelmezi. Nem a minden áron való konzonanciát keresi, hanem éppen a disszonáns hangzatokból próbál elérkezni egy drámaian megküzdött, s már ezért is nyers és zaklatott harmóniáig. Nála évtizedek tapasztalatai sűrűsödnek ellentmondásos feszültségeikkel egy-egy nagy költemény építő elemeivé. Ezek a széles ívű összefoglaló versek mindenekelőtt drámai végletességükkel jelentenek megragadó és lenyűgöző lírai erőt. Miként *Kézfogások* című verseskötnyvében a *Bartók* című verse, most e kötetben így vált egyetemesen összegezővé a *Hatalmas, nagy korszak... s a költők* című költemény, amelynek befejező akkordjai az emberi történelem tragikus végleteiben idézik meg a költők megpróbáltatásait s eme próbáknak mindjárt részesévé is avatják az olvasót, a közösséget, a népet:

Tántorogtunk. Így nevelődtünk
ég felé, költők. Mint fenyőfa-szál?
Mint a hinár.

Lengtünk. S minél főntebb,
annál ijesztőbbben: iszonytatón.
Mint más bitón.

Hatalmát időknek s erőknek
így mértük, helyt állva, ahogy
megszavaztatott.

Ki által, ha nem általatok?

Nem az elrohant évtizedek tragikuma megrendítő e versben, hanem a katarzis mindnyájunkat a feloldás részeseivé avató mozzanata. Nem a költő egyéni sorsa, hanem a történelmi ember tudatossága a költői sorsban.

KOCZKÁS SÁNDOR